

XALQ POEZİYASINDA İNSAN VƏ GERÇƏKLİK MÜNASİBƏTLƏRİ

Fəxrəddin QULİYEV,

*Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi,
fakhraddin.kuliev@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *insan, gerçəklik, kainat, cəmiyyət, İslam, ədalət, mənəviyyət.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *человек, действительность, вселенная, общество, ислам, справедливость, мораль.*

KEY WORDS: *man, reality, universe, society, Islam, justice, morality.*

İnsan və gerçəklik arasındakı münasibətlər qədim zamanlardan mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məhz insan və gerçəklik münasibətləri kontekstində insan həyatının mənası və onun özünüdərk məsələsi elmi-nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Əsrlər boyu insanın onu əhatə edən xarici dünyaya münasibəti gündəlik həyat təcrübəsi və adi şüur əsasında formalaşmışdır.

Xalq poeziyasının əsas mövzularından biri varlığa münasibət və bu münasibətin metaforik dildə poetik ifadəsidir. Bizi əhatə edən dünya sirri-müəmmalarla doludur. Gerçəklik özündə hansı qanunauyğunluqları gizlədir? Ustad aşığılarımız öz ustadnamələrində bu mövzulardan söhbət açır, oxucularda bu sirlərə yiyələnmək həvəsi oyadır və onları diskussiyaya dəvət edir.

De necə qurulub dünya binası?

Aşığılıq sözünün nədir mənası? [1, s.3]

Baxdığımız mövzu kontekstində “dünya binası” konsepti “zəmini-asiman” konseptinə uyğundur, konseptin mənası yerlə göyü əhatə edir. Aşığılarımız “zəmini-asiman” dedikdə, ümumi mənada kainatı nəzərdə tutublar. Aşığı Hüseyin Bozalqanlı bu iki misrada qoyduğu ritorik sualla aşığı sənəti qarşısında duran nəzəri-praktiki problemləri xatırladır. Aşığı kainatdan başlayaraq cəmiyyətdə baş verən proseslərdən xəbərdar olmalı, harmonik insan şəxsiyyətinin formalaşmasında söz sənətinin imkanlarından ustalıqla istifadə etməyi bacarmalıdır.

İnsan və gerçəklik münasibətlərinin tədqiqi tarixi çox qədimdir. Hələ qədim şumer miflərində tanrılar insana bənzədilmiş, dünyanın və cəmiyyətin fəvqəltəbii qüvvə tərəfindən yaradıldığı, təbiət və cəmiyyətin strukturunda harmoniyanın mövcudluğu göstərilmişdir [2, s.101-111]. Şumer mifologiyasında dünyanı fəvqəltəbii qüvvənin idarə etməsi və ilahi sözün yaradıcı qüvvəyə malik olması fikirlərinə də rast gəlirik. Bu miflərdə insanın – mikrokosmosun makrokosmosa – universuma münasibətində antropomorfluq diqqəti cəlb edir. “Avesta”da insan bədəni dünyanın oxşarı kimi qəbul edilir [3, s.64].

Kainatın vahid qüvvə tərəfindən idarə olunması ideyası XX əsrdə fiziklərin tədqiqatları nəticəsində elmi cəhətdən əsaslandırıldı. Müasir elmin son kəşfləri sübut edir ki, bu vahid qüvvə

elektromaqnit dalğaları, qravitasiya, zəif və güclü qarşılıqlı təsir qüvvələrindən ibarətdir. Son elmi kəşflərdə fəvqəltəbiinin elementləri özünü açıq şəkildə büruzə verir, bu səbəbdən müasir nəzəriyyəçi fiziklərin bir qismi dünyanın fəvqəltəbii qüvvə tərəfindən idarə olunduğu fikrini qəbul edirlər.

Müasir elmi baxışlara görə, kainat vakuum vəziyyətindən “inflyasiya ssenarisinə” əsasən protonun milyarddabir hissəsindən bir neçə santimetrə qədər ölçüyə malik hissədən yaranmışdır [4, s.211]. Bu partlayışlardan sonra kainatda yaranan harmoniya və nizamlılıq da fəvqəltəbii qüvvənin sayəsində mümkündür.

Müqəddəs Kitabımız Qurani-Kərimdə kainatın yaranması haqqında oxuyuruq: **“O, göyləri və yeri (yoxdan) var edəndir...”** [5, “Ənam”].

Azərbaycan xalq poeziyasında kainatın yaranması haqqında müdrik fikirlər mövcuddur [6]. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı özünün “Mərd” divanisində kainatın yaranması, onun vahidliyi və intəhasız sirri-müəmmaları haqqında yazır:

Ay ağalar, bircə gördüm xalığı-sübhanı mərd,
Bir dürdən xəlq eylədi zəmini-asımanı mərd.
Yetmiş min il xali qaldı, cahan oldu tiri-tar,
Əmr olundu, şəms-qəmərlə dolandı dünyanı mərd [1, s.38].

Şair göstərir ki, ulu Tanrı hər şeyə qadirdir və ikinci belə bir qüdrət sahibi yoxdur. İkinci misrada isə yerdən-göyə qədər hər bir şeyin, yəni bizi əhatə edən maddi aləmin kiçik bir zərrədən yaratdığı fikrini söyləyir. Hər bir varlığın əsasını təşkil edən bu zərrəni çox yüksək qiymətləndirən ustad sənətkar onu “dürr” adlandırır. Burada bizi əhatə edən maddi dünyanın, kainatın mənşə eyniliyinə eyham diqqəti cəlb edir. Kainat “böyük partlayış”lar nəticəsində kiçik bir zərrədən, “dürr”dən yaranmışdır. Kainatın daxili vəhdəti ideyasının əsasında da bu fikir dayanır.

Kainat əvvəlcə zülmət qaranlıq içərisində olmuşdur. İlahinin əmri ilə Günəş və Ay yaranmış, kainata işıq salmışlar.

Bütün canlı aləmin həyatı üçün çox zəruri olan işıq informasiya və enerji daşıyıcısıdır. Müxtəlif işıq şüaları kainatın sirlərinə yiyələnmək üçün aparılan tədqiqatlarda həlledici rol oynayır. Işıq kainatda mövcud olan harmoniyayı yaradan əsas amillərdən biridir. Nəhayət, işıq müqəddəsdir.

Hüseyn deyər, axtarmayın, çoxdur sirri qüdrətin,
Göndərdi Əzrayılı, çəkdi yerin taqətin,
Abı, atəş, xaki, baddan çəkdi Adəm surətin,
Gör necə cana gətirdi Adəmi, Həvvanı mərd.

“Hüseyn deyər axtarmayın, çoxdur sirri qüdrətin” dedikdə şair ona işarə edir ki, bütün bu sonsuz sirri-müəmmaların sahibi Ulu Tanrıdır və Ulu Tanrının sirlərinə sona qədər vaqif olmaq mümkün deyildir. Bu fikir müasir fəlsəfədə mütləq həqiqət anlayışına uyğundur. Mütləq həqiqət isə dərkedilməzdir.

Ulu Tanrının sirri-müəmmalarına misal olaraq göstərilir ki, ilahi tərəfindən insana məhdud zaman daxilində ömür verilməklə cəmiyyətdə nəsildəyişmə təmin olunur. Canlı və cansız

varlıqlar dörd ünsürdən – hava, od, torpaq və sudan ibarətdir. O, insanlığın atası Adəmi də bu dörd ünsürdən yaradıb və sonradan ona can verib.

Dünyanın daxili vəhdəti ideyası onun iyerarxik və fraktal strukturunu müəyyən edir. Hələ antik yunanlar bu fikirdə idilər ki, “kosmosda olanlar insanda, insanda olanlar isə kosmosda vardır. Makrokosm və mikrokosm eyni şeydir. Biri – universal, digəri fərdidir” [7, s.574]. Protaqorun məşhur “İnsan hər bir şeyin meyarıdır” [8, s.67] kəlamı antroposentrik prinsipin əsasını təşkil edir. Pifaqorçuların təliminə görə, kosmosda harmoniya mövcuddur və bu harmoniyanın əsasını bir-birini tamamlayan əks keyfiyyətlərin müntəzəm əlaqəsi – birliyi və müəyyən bir ədədi nisbəti təşkil edir.

Xalq poeziyasında mikrokosm və makrokosm münasibətləri ilə bağlı maraqlı fikirlərə rast gəlmək olar [9]. Divanidə bu münasibətlər rənglər vasitəsi ilə ifadə olunur. Mikrokosmla makrokosmu yeddi rəng birləşdirir.

Gah ağam, gah qarayam, gah türreyi-tar oluram [1, s.31].

Kainat rənglərin simvolları ilə təsvir edilir, kainatın arxitektonikasını rənglərin dili ilə dərk edirik. Rənglərdəki simvolika geniş mənə çalarlarına malikdir.

Losevin fikrincə, simvolda ümumilik maksimum həddə çatır, yəni təkin ümumiliyi bütöv sonsuzluq ola bilər [10, s.185], başqa sözlə, simvol “dialog üçün açıqdır”, analitik və obrazlı təfəkkür üçün geniş meydan açır. Simvolun sadalanan xassələri rənglərdən simvol kimi istifadə edərək maddi və mənəvi – intellektual prosesləri, canlı və cansız aləmi təsvir və mənalandırmaq üçün əsas verir. Divanidə canlı aləmin təsviri üçün 7 əsas rəngdən istifadə edilir. Bu rənglərin kombinasiyası simvolların məntiqi ilə şərh edilir. Rənglərin harmoniyasında, üzvi vəhdətdə kainatın vəhdətini görə bilərik.

Rənglər dünyanın hiss etmək, duymaq yolu ilə dərk üçün vacib simvollarıdır. Hər bir rəng insanda müəyyən ovqat yaradır. Rənglərin yaratdıqları mənalar harmoniya və bütövlük qanunlarına uyğundur. Ağ-qara yaranışdan, vahidin bölünməsindən yaranan əksliklərin ifadə, təzahür formalarıdır. Ağ və qara təbiətdə olan bütün antinomiyları simvolik olaraq özündə ehtiva edir: sevgi-nifrət, xoşbəxtlik-bədbəxtlik, yaxşılıq – pislilik, xeyir-şər və s. Ağ və qara rənglər fiziki prosesləri də əhatə edir: kosmosda “qara dəliyin” əmələ gəlməsi, ağ ulduzların kollaps nəticəsində çox böyük miqyasda sıxılaraq ağır kütlə əmələ gətirməsi. Ağ və qara rəng bütün rənglər spektrini əhatə edir.

Gah yaşıl, abı, sarı, gündə üç təhər oluram.

Kainatda gedən proseslər və zamanın dəyişməsi rənglərin dəyişməsi ilə ifadə edilir.

Gah bənövüş, gah qırmızı, gah da laləzar oluram.

Laləzar rənglərin harmoniyasıdır. Yaşıl fonda qırmızı rəng bayram əhval-ruhiyyəsi, həyatsevərlik, bahar ovqatı yaradır. Harmoniya rənglərin dəyişməsi, bir rəngin başqa rəngə keçməsində özünü göstərir. Laləzarda rənglərin harmoniyası təbiətdə, kosmosda mövcud olan harmoniyanın rənglər vasitəsilə verilməsidir. Rənglər qamması dünyanın – kainatın vəhdətinin simvolikasıdır.

Rəngimə rəngin çatmaz, mən həftirəngəm, geri dur!

“Yeddi” rəqəmi qədim Şərqi dünyagörüşünə görə, sonsuzluq simvoludur. “Mən

həftirəngəm” - mən 7 rəngli lacivərd dünyayam, mən kainatam mənasındadır. Antroposentrik fikir rənglərlə ifadə olunmuşdur. Yeddi rəng dünyanın simvolik ifadəsidir.

Məxluqam, haqqın özü gör, neçə nişan veribdi.

Allah-Təala insanı harmonik, mütənasib formada, yüksək zəka, iradə və qabiliyyət sahibi kimi yaratmışdır. **“Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq!”** [5, “Tin”; 6, s.472]. Allah insanı düz qamətli, mütənasib ölçüdə yaratmış, ona nəfəs, göz, qulaq və ürək vermişdir. **“Sonra onu düzəldib insan şəklinə saldı və ona öz ruhundan (özünün yaratdığı ruhdan) üfürdü (həyat verdi). O sizə göz, qulaq və ürək verdi...”** [5, “Səcdə”; 2, s.315]. Ulu Tanrı Yer üzündə olan ən qiymətli şeyləri öz əməllərinə görə yaxşı insanlar üçün yaratmışdır (bax: “Kəhf” surəsi, 7-ci ayə) [5].

Tanrı kainatı öz həqiqətini aşkar etmək üçün yaratmışdır. **“Biz göyləri, yeri və onların arasında olanları oyun-oyuncaq (əyləncə) yaratmadıq. Biz onları yalnız haqq olaraq yaratdıq, lakin onların (Məkkə müşriklərinin) əksəriyyəti (bunu) bilməz”** [5, “Duxan”]. İnsan ancaq öz zəkası, elmi ilə bu həqiqəti dərk edə bilər. Ona görə də hədislərdə elm öyrənməyə xüsusi əhəmiyyət verilir. Məhəmməd peyğəmbər (s) demişdir: “Beşikdən qəbrə qədər elm öyrənin. Elmindən fayda gələn alim min abiddən üstündür”.

Allah insanı bütün varlıqların əşrəfi, ən üstünü olaraq yaratmış, ona ruh vermişdir. İnsan ancaq öz ruhu, qəlbi ilə Allaha yaxınlaşa bilər. Nəyin doğru, nəyin yalan olduğunu ancaq ruh, qəlb təyin edir. Ona bu nişanələri Allah verib.

Qətrəyəm, qüdrətindən cəsədimə can veribdi.

İnsanı Allah bir qətrədən yaratmışdır. **“O, axıb tökülən bir sudan (nütfədən) yaradılmışdır”** [5, “Tariq”].

De görüm nəyə talibsən,
Dərsini kimdən alıbsan,
Neçə min yol boşalıbsan,
Neçə min yol dolan dünya.

Xəstə Qasım qalib naçar,
Bəs bu sirri kimlər açar?
Gələn qonar, qonan köçər,
Hey salarsan talan dünya [11, s.943].

Yaşadığımız dünya sirri-müəmmalarla doludur. Mənalı ömür sürmək dünyanın sirlərinə vaqif olmaq insanın borcudur. Şair “dərsini kimdən almısan ki, səndə bu qədər sirri-müəmmalar var?” sualı ilə ona işarə edir ki, dünyanın sirlərini ancaq Ulu Tanrı bilir, çünki dünyanı yaradan da Odur, onun qanunlarından xəbərdar olan da.

Dünyanın dolub-boşalması canlı təbiətdə baş verən proseslərin dövriliyinə işarədir. Canlılarda isə mövcudiyət nəsildəyişmə ilə təmin olunur.

“Bəs bu sirri kimlər açar?” Bu ritorik sual, əslində, bəşər övladı qarşısında qoyulur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu sirləri açmaq üçün ilk cəhdləri ozan aşığılar etmişdirlər və onlar bu sirləri aşkar etmək üçün insanlara çalışmağı tövsiyə edirlər.

Yığılar məxluqat, qurular məhşər,
 Boyunlarda kəfən, əllərdə dəftər,
 Onda vay halına, yazıq Ələsgər,
 Özün getdin, sözün qaldı dünyada [12, s.43].

İnsanın ömrü məhduddur. İnsandan bu dünyada gələcək nəsillərə gördüyü xeyirxah işlər qalır. Buna görə də insan dünyanın əşrəfi kimi ancaq yaradıcı işlərlə məşğul olmalıdır. Ustad sənətkarların əsərləri isə daim insanlara xoş ovqat bəxş edir, onların zövqünü formalaşdırır və mənəviyyatını zənginləşdirir.

Nəticə

Milli və dini dünyagörüşləri əsasında müəyyən edilən insan və gerçəklik münasibətlərinə kainatın yaranması mövzusunda başlayaraq məişət məsələlərinə qədər mövzular spektri daxildir. Bu səbəbdən insan və gerçəklik münasibətlərinin dini baxışlar çərçivəsində tədqiqi milli düşüncənin özünəməxsus cəhətlərini aşkarlamaqda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kainatın kiçik bir “dürdən” yaranması haqqında aşıqların söylədiyi fikirlər bir tərəfdən Quran ayələrinə uyğundur, digər tərəfdən müasir “kosmik partlayış” nəzəriyyəsi ilə səsləşir.

Şifahi xalq poeziyasının klassikləri Quran ayələrindən istifadə edərək insanın yaranması haqqında da müdrik fikirlər söyləmişlər. Xalq poeziyası insan və cəmiyyət münasibətlərində İslam etikasının prinsiplərinə əməl etməyi tövsiyə edir. Çünki İslam etikasını cəmiyyətin harmonik inkişafı üçün zəruri müddəalarla zəngindir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Əsərləri. I cild. Bakı: Vətən, 2015, 316 s.
2. Крамер С. История начинается в Шумере. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991, 255 с.
3. Пять философских трактатов на тему “Афак ва Анфус” (О соотношениях между человеком и вселенной). М.: Главная редакция восточной литературы, 1970, 147 с.
4. Девис П. Суперсила. М.: Мир, 1989, 272 с.
5. Qurani-Kərim. Bakı: Çıraq, 2015, 668 s.
6. Quliyev F., Quliyev Ə. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının “Mərd” divanisi // “Qobustan” jurnalı, 2004, №4(128), səh.79-81.
7. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Ранняя классика. М.: ООО “Издательство АСТ”; Харьков: Фолио, 2000, 624 с.
8. Асмус В.Ф. Античная философия. М.: Высшая школа, 1999, 400 с.
9. Quliyev F., Quliyev Ə. Xalq poeziyasında mikrokosm və makrokosm münasibətləri haqqında // Azərbaycan bu gün və sabah, 2008-ci il, №1, səh.16-22.
10. Лосев А.Ф. Проблема символа и религиозное искусство. М.: Искусство, 1976, 367 с.
11. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. İki cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 376 s.
12. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.

Фахраддин Кулиев
**ОБ ОТНОШЕНИЯХ ЧЕЛОВЕКА И ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ
В НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ**

РЕЗЮМЕ

Религиозная принадлежность является одним из необходимых базовых элементов национального менталитета каждого народа. Религиозное мировоззрение со времени отделения от мифологии оказало заметное влияние на формирование национального мышления.

В статье рассмотрена одна из основных проблем национальной философии, т.е. отношение человек-окружающая среда. В исследовании особое внимание обращено на роль исламских концепций об отношении человек- окружающий внешний мир, о месте человека в этом мире, о смысле человеческой жизни.

Наша священная книга Коран богата мудрыми мыслями о происхождении универсума и человека, природе, об обществе, имеющими концептуальные значения. Моральные принципы исламской этики выполняют регулирующие функции в отношениях человека к природе и обществу. Выдающийся ашуги регулярно обращались к Кораническим аятам для усиления глубины мыслей в своих стихотворениях.

Цель: Поиск истоков отношения человеком- окружающий мир в народной поэзии и исследование теоретико-прикладного значения религиозных мировоззрений среди этих истоков имеет важное научно-философское значение.

Методология: Методологические основы исследования составляет религиозное мировоззрение и методы диалектики. Основные знания наших ашугов сформированы на основе религиозных мировоззрений. В силу этого религиозные знания позволяют определить научно-философское значение отношения человек-действительность. Законы диалектики используются как критерии для оценки научного значения в религиозных мировоззрениях.

Научная новизна: Отношение человек-действительность в народной поэзии исследовано с позиции религиозного мировоззрения.

Fakhraddin Guliyev

ON HUMAN AND REALITY RELATIONS IN FOLK POETRY

SUMMARY

Religious affiliation is one of the essential basic elements of the national mentality of every nation. Since the separation from mythology, the religious world outlook has had a noticeable influence on the formation of national thinking.

The article deals with one of the main problems of national philosophy, i.e. human-environment relationship. The study pays special attention to the role of Islamic concepts about the relationship between man and the outside world, about a person's place in this world, about the meaning of human life.

Our holy book the Quran is rich in wise thoughts that have conceptual meanings about the origin of the universe and man, nature, and society. The moral principles of Islamic ethics perform regulatory functions in the relationship of man with nature and society. Outstanding ashugs regularly turned to the Quranic verses to enhance the depth of thoughts in their poems.

Purpose: The search for the origins of the relationship between man and the world around him in folk poetry, the study of the theoretical and applied significance of religious worldviews among these sources has an important scientific and philosophical significance.

Methodology: The methodological basis of the research is the religious world outlook and methods of dialectics. The basic knowledge of our ashugs is formed on the basis of religious world outlooks. Because of this, religious knowledge makes it possible to determine the scientific and philosophical significance of the relationship between man and reality. The laws of dialectics are used as criteria for assessing the scientific significance in religious world outlooks.

Scientific novelty: The relationship between man and reality in Folk poetry is studied from the position of a religious world outlook.